

В.М.Фещенко

**ІДЕЇ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В ОБГРУНТУВАННІ
РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
ВІТЧИЗНЯНОЮ ЕКОНОМІЧНОЮ ДУМКОЮ
(остання третина ХІХ - початок ХХ ст.)**

Проаналізовано питання сприйняття та розвитку ідей німецької історичної школи представниками української економічної думки в процесі осмислення шляхів, форм та механізмів формування ринкового господарства на національних теренах.

Ключові слова: *німецька історична школа, українська економічна думка, методологія аналізу, ринкове господарство, державне регулювання економіки, методологічний плюралізм.*

**ИДЕИ НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В ОБОСНОВАНИИ
РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛЬЮ
(последняя треть ХІХ - начало ХХ в.)**

Проанализированы вопросы восприятия и развития идей немецкой исторической школы представителями украинской экономической мысли в процессе осмысления путей, форм и механизмов формирования рыночного хозяйства на национальной почве.

Ключевые слова: *немецкая историческая школа, украинская экономическая мысль, методология анализа, рыночное хозяйство, государственное регулирование экономики, методологический плюрализм.*

**THE IDEAS OF THE GERMAN HISTORICAL SCHOOL IN THE
JUSTIFICATION OF UKRAINIAN ECONOMY MARKET
TRANSFORMATION BY DOMESTIC ECONOMIC THOUGHT
(the last third of XIX c. – beginning of XX c.)**

Analyzed the issues of perceptions and growth of ideas of the German historical schoolboy the representatives of Ukrainian economic thought in the process of understanding the ways, forms and mechanisms of formation of market economy on the national territory.

Keywords: *German historical school, Ukrainian economic thought, the methodology of analysis, the market economy, regulation of the economy, methodological pluralism.*

Постановка наукової проблеми. Актуалізація методологічної проблематики досліджень сучасної економічної науки цілком зрозуміла в контексті системних соціально-економічних перетворень, динамізації та ускладнення як світового, так і національного економічного розвитку. Означені трансформації, що відбуваються за умов глобальних викликів та загострення внутрішніх суперечностей господарських систем, вимагають їхнього глибокого наукового осмислення, розширення методологічних засад теоретичних досліджень, зокрема шляхом залучення позаекономічних чинників та аксіологічних орієнтирів у вивчення господарських процесів, узагальнення як світового історичного досвіду ринкової модернізації економіки, так і системних зрушень в господарстві України в другій половині XIX – на початку XX ст. з метою використання його позитивних результатів при виробленні стратегії, напрямів і темпів економічного розвитку сучасної України.

Праці широкої плеяди представників української економічної думки означеного періоду, що базувалися на підґрунті “методологічного плюралізму”, зокрема використанні положень “граничного аналізу”, ідей німецької історичної школи, визнанні важливої ролі держави в економічних процесах стали важливим етапом у розробці цілісної концепції ринкового господарства. У цьому контексті вивчення та критичний аналіз їхнього наукового доробку, методологічних засад досліджень та практичних рекомендацій мають суттєве значення для більш глибокого розуміння основних проблем та масштабності завдань ринкового реформування та, відповідно, адекватного відображення сучасних макроекономічних реалій.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. До проблем методологічних засад української економічної думки пореформеного періоду впродовж останніх двох десятиріч зверталось багато дослідників. Серед них: С.М.Злупко, І.-С. Коропецький, Л.П.Горкіна, Е.Л.Лортикян та ін. Сьогодні методологічні аспекти вітчизняної економічної думки виступають предметом

аналізу таких істориків-економістів як Т.В.Гайдай, Л.Я.Корнійчук, П.М.Леоненко, В.В.Небрат, Н.А.Супрун, В.М.Тарасевич, Ю.В.Ущатовський та інші. Однак питання сприйняття та розвитку методологічних підходів економістів німецької школи в обґрунтуванні ринкової модернізації вітчизняної господарської системи та в еволюції української економічної думки останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. в цілому проаналізовані значно меншою мірою, переважно в контексті становлення інституціональних засад в українській економічній науці [5, 15].

Мета дослідження. Метою даної публікації є відображення українською економічною думкою шляхів ринкової трансформації економіки України на широкому підґрунті поєднання можливостей традиційної класичної методології та лібералізму, а також постулатів німецької історичної школи, суттєво розвинувши останні в процесі обґрунтування вітчизняної моделі ринкового господарства.

Виклад основного матеріалу. Поререформна трансформація економіки України істотно вплинула на стан, напрями та розвиток національних економічних досліджень. Після прийняття Маніфесту 1861 р. були опубліковані численні праці з економіки, в яких увага вчених була зосереджена на різних аспектах формування ринкового господарства в країні, проблемах подолання економічного відставання від західних держав, індустріалізації виробництва, ємкості внутрішнього ринку тощо.

Вивчаючи переваги ринкового розвитку в країнах Західної Європи, українські економісти в своїх дослідженнях ринкової проблематики намагалися використати як позитивний світовий досвід, так і врахувати національні особливості генезису підприємницьких відносин. При цьому в теоретичних позиціях українських дослідників помітним стає критичний підхід до наукових надбань класичної школи політичної економії. Заперечення концепції "економічного індивіда" та аналізу його поведінки ізольовано від суспільних відносин вирізняє дослідження українських

авторів, а особливо праці представників Київської наукової школи М.Х.Бунге, Д.І.Піхна, О.О.Білімовича, М.М.Цитовича, Р.М.Орженцького, Є.Є.Слуцького та інших.

Особливістю їх наукових пошуків стає спроба творчого поєднання ідей класичного лібералізму з методологічними підходами німецької історичної школи (НІШ), положеннями соціального напрямку економічної теорії та європейського соціал-реформізму, більш широкий погляд на сукупність чинників, що впливають на економічний розвиток. До предмету аналізу дослідники включають традиції, фактори морально-етичного, правового, соціального порядку, регуляторні можливості держави тощо.

Представники української економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. широко використовували в своїх дослідженнях принцип історизму, сформульований економістами НІШ, який передбачав вивчення економічних явищ у генезі та розвитку, в еволюційному розгортанні господарської діяльності в геополітичному (національному) та історико-хронологічному (часовому) вимірах. Такий методологічний підхід український вчений В.Ф.Левитський, приміром, вважав єдино правильним. Стосовно історичного характеру складових економічної науки він зауважував: “Жодна система економічних теорій, якщо вона тільки бере до уваги історично сформовані господарські відносини, не може бути універсальною теорією господарства, ...а неминуче буде тільки теорією господарства певної історичної формації” [10, с. 42].

Подібно до теоретичних постулатів НІШ праці переважної більшості українських вчених вирізняє негативне ставлення до концепції економічної людини. Аналізуючи народне господарство як єдине ціле, частини якого перебувають у постійній взаємодії між собою, М.І.Туган-Барановський, М.Х.Бунге відкидали думку про те, що така цілісність може розглядатися як проста сума окремих індивідів. Розвиток господарської системи управляється законами, відмінними від законів, яким підпорядковується діяльність окремих індивідів. В даному питанні українські дослідники виступили

прихильниками засновника німецької історичної школи Ф.Ліста, який вперше розглянув як суб’єкта економічних відносин не індивіда, а націю. Вчений писав, що “між окремою людиною і людством стоїть нація з її особливою мовою і літературою, з її власним походженням і історією, з її особливими нравами і традиціями, законами і установами, з її правом на існування, на незалежність, прогрес, споконвічну стійкість і з її відокремленою територією...” [11, с.152].

З критикою методології індивідуалізму та підтримкою ідей Ф.Ліста виступив також С.М.Булгаков, який підкреслював, що “істинним і причому єдиним... суб’єктом господарства, уособленням чистого господарства, або самої функції господарювання, є не людина, але людство” [1, с. 94]. Думку про перевагу загальнодержавних інтересів в порівнянні з індивідуальними обстоював В.Я.Железнов [6, с.289 – 290].

Підтримка і розвиток основних положень НІШ в українській економічній думці пояснюється низкою причин: реакцією на кризу класичної політичної економії, подібністю протікання геополітичних та господарських процесів на теренах обох країн, близькістю науково-теоретичних поглядів дослідників, що формувалися в процесі спілкування під час наукових відряджень, стажувань українських вчених в університетах Німеччини, слухання лекцій провідних представників НІШ.

Важливою рисою досліджень і німецьких, і українських економістів була прихильність до обґрунтованої державної політики у досягненні суспільних інтересів та соціальної злагоди. Аналізуючи процеси ринкової модернізації економіки, українські вчені захищали принципи ринкового господарювання, проте за умови активних регулюючих дій з боку державних інституцій. Ідеї необхідності державного втручання в перебіг економічних процесів з метою послаблення соціальної напруженості в суспільстві, підтримки державою національної промисловості, врахування специфіки соціально-економічного розвитку України знайшли плідне використання у працях М.Х.Бунге, М.В.Довнар-Запольського, В.Я.Железнова, М.І.Туган-

Барановського, В.Ф.Левитського, Д.І.Піхна.

Останній, зокрема, досліджуючи продуктивні сили суспільства, поряд з природою, працею та капіталом ґрунтовно вивчає вплив на господарську діяльність таких чинників як звичаї, мораль, освіченість, енергія, дух підприємництва, законодавство, державний та суспільний лад життя [13, с. 67-68]. Тобто українські вчені були певні, що національна модель ринкової економіки не могла сформуватися тільки на теоретичному підґрунті класичної політичної економії. На їх думку, вона повинна була включати державу та інші соціальні інститути для регулювання господарських процесів і в той же час мати певну цілісність і субординацію економічних відносин на базі приватної власності і розвитку ринку.

Причому серед українських науковців не викликала сумнівів теза, що роль державного регулювання у вітчизняній економіці повинна бути значно вищою, ніж у розвинених західних країнах. Цю ідею ще в середині ХІХ ст. висунув Ф.Ліст стосовно держав, які пізніше стали на шлях ринкового розвитку, оскільки для них, на думку вченого, не було іншого способу швидко забезпечити високі темпи економічного розвитку і посісти належне місце у світі, як спертися на силу і міць держави.

Серед форм державного регулювання ринкових процесів в українській науковій літературі найбільш повно були досліджені фабричне законодавство, митна, банківська, біржова, податкова і т.д. політика держави, регулювання відносин землеволодіння, одержавлення деяких галузей народного господарства, казенні замовлення (праці П.І.Фоміна, В.Ф.Левитського, М.І.Туган-Барановського, М.Соболева й ін.).

Щодо втручання суспільних інститутів в перебіг економічних процесів, українські економісти відзначали помітну роль професійних спілок, громадських організацій монополістів (спілок промисловців, цукрозаводчиків). Проте, ці проблеми були досліджені в меншій мірі.

На основі методологічних підходів історичної школи аналіз становлення ринкової економіки представниками української економічної

думки носив багатоплановий характер: дослідження діяльності ринкового механізму доповнювалося вивченням соціально-етичних, правових, культурно-історичних аспектів ринкових відносин. Українські економісти обґрунтовували необхідність соціальних реформ; характер, межі та напрямки регуляторного впливу державних інститутів на економічні процеси тощо.

При цьому аналіз зазначених проблем базувався на системному підході, який характеризувався комплексною оцінкою ринкового господарства, намаганням провести мікро- та макроаналіз ринкових зв'язків, простежити їх динаміку, етапи розвитку, вплив на різні сторони життя суспільства, залучити до економічного аналізу чинники позаекономічного порядку: правові, морально-етичні, психологічні, історичні тощо. Системний аналіз генезису капіталістичного господарства вирізняє дослідження М.Х.Бунге, С.М.Булгакова, О.О.Білімовича В.Я.Железнова, М.І.Туган-Барановського та ін.

Зокрема, М.Х.Бунге вже в 70-ті роки XIX ст. виходив за межі класичних доктрин з їх абсолютизацією законів вільної конкуренції, стверджуючи про необхідність залучення до економічного аналізу правових норм та досліджуючи вплив соціально-психологічних чинників на генезис ринкових процесів.

Такі нововведення в методології досліджень вченого обумовили те, що сучасні дослідники економічного доробку М.Бунге при ідентифікації його поглядів з провідними напрямками світової економічної теорії приходили до кардинально різних висновків. В історико-економічній літературі вчений характеризується і як теоретик класичної школи в політичній економії [7, с. 66], і як послідовник нової історичної школи [8, с.249] і навіть як еkleктик [9, с. 44].

Проте більш доречно, як нам здається, було б говорити про еволюцію поглядів вченого, починаючи від класицизму через позиції німецької історичної школи до поступового усвідомлення необхідності застосування інституціональних підходів у економічних дослідженнях.

М.Х.Бунге, аналізуючи особливості капіталістичного розвитку в Росії і Україні, критикував А.Сміта та його послідовників за ідею невтручання держави в економіку. Вчений був переконаний, що певний регулюючий вплив з боку держави і соціальних інститутів необхідний і корисний. „...економічна система людських суспільств, - писав він, - не є чимось усталеним; вона розвивається разом з освітою, зростанням добробуту і моралі та в результаті розширення сфери соціальної компетенції властей та особистої ініціативи. Гарно зорганізоване суспільство не є виключно проявом вільного розвитку приватних відносин, як думають послідовники Сміта, воно є результатом постійної співпраці уряду та народу” [2, с.41]. При цьому розвиток позаекономічних чинників, на думку вченого, такий же важливий, як і зміни в господарській системі.

Роль держави, на думку М.Х.Бунге, полягала в забезпеченні правового захисту приватної власності і підприємництва, юридичного врегулювання взаємовідносин між працею і капіталом, регулювання митної політики і грошового обігу, запровадження механізмів антимонопольного законодавства, підтримки макроекономічної рівноваги між попитом і пропозицією.

Особливо важливою, на думку вченого, була роль державних інститутів у соціально значущих сферах життя суспільства, тобто таких, що зачіпають інтереси широких верств населення. До таких соціально важливих сфер вчений відносив, зокрема залізничне господарство та діяльність банків. Вплив останніх на промисловість і народне господарство виявляється всеохоплюючим, а помилки лягають тягарем не тільки на окремих громадян, але й на суспільство в цілому. “Саме тому, - доходить висновку М.Х.Бунге, - в справі банківій не можна обмежити роль держави невтручанням; саме тому не можна обійтися без законодавства, що встановлює певні межі для діяльності кредитних установ” [3, с. 69].

Щодо залізничного господарства, як соціально важливої галузі економіки, український вчений також обґрунтовував необхідність втручання

та певних регулюючих дій з боку держави і суспільства. Аналіз залізничного господарства з позицій теорії класичної школи, на думку М.Бунге, взагалі не можливий [4, с. 339]. Вчений виокремлює низку відмінностей у функціонуванні фабрики і залізниці, на основі яких намагається пояснити особливості діяльності залізничного господарства, зокрема в системі ціноутворення, в існуванні специфічного елементу витрат – витрат на централізоване управління, в багатоплановості державного впливу на залізничне господарство.

Важливу роль держави у регулюванні діяльності залізничного транспорту підкреслював також Д.І.Піхно, аналізуючи проблеми державного фінансування залізниць, конкуренції з іншими видами транспорту, питання тарифікації залізничних послуг тощо.

Причому характерною рисою теоретичних розробок М.Бунге з питань державного регулювання було те, що останнє розглядалося не як єдиний, хоча і важливий, напрям регулюючого впливу на суспільне виробництво, а як складова системи господарського регулювання. В ній, на думку вченого, мають органічно поєднуватися ринкові методи (конкуренція, вільне ціноутворення, коливання попиту і пропозиції), цілеспрямоване державне регулювання економічних процесів, а також інститути соціального впливу (юридичні, морально-етичні), які доповнюють ринкові механізми з метою більш ефективного їх функціонування.

Наголошуючи на важливій ролі, зокрема юридичних інститутів в системі господарського регулювання, М.Бунге, зокрема, зазначав, що “найширша свобода не виключає юридичних норм, які встановлюються не заради перешкоджання приватним особам, суспільній їх діяльності, а заради надання кожному можливості користуватися тими правами, що йому належать” [3, с. 70]. Ним передбачалися також суттєві перетворення в оподаткуванні, кредитуванні, грошовому обігу, перегляд торгово-промислового законодавства і системи акціонерного засновництва, реорганізація залізничної справи тощо. Особливого значення Бунге надавав

соціальним заходам, закликаючи терміново розробити фабрично-заводське законодавство, яке регулювало б стосунки робітників та підприємців, не перешкоджати виникненню робітничих асоціацій, залучати трудящих до участі в прибутках підприємств.

Таким чином, в українській економічній думці на основі методології німецької історичної школи дослідження суто економічних факторів ринкової економіки доповнювалися вивченням правових, етичних, культурно-історичних аспектів ринкових відносин. Українські економісти обґрунтовували необхідність соціальних реформ, доцільність, напрями та межі регуляторного впливу державних і соціальних інститутів на економічні процеси.

Тобто, методологія їхніх досліджень була співзвучною до методів аналізу сформованої набагато пізніше школи інституціоналізму, характерні риси якої відомий японський економіст Т.Негіші вбачав, зокрема у 1)розчаруванні у неокласичній економії, її абстрактних, статичних і заснованих на гедоністських та атомістичних уявленнях про людську природу; 2)необхідності інтеграції економічної теорії та інших суспільних наук, таких як соціологія, психологія, антропологія і юриспруденція, або те, що можна назвати вірою у переваги багатодисциплінарного підходу; 3)незадоволеності каузальним емпіризмом класичної і неокласичної економіки, яка виражалася у пропозиціях проводити деталізовані кількісні дослідження, 4)прагненні до більшого суспільного контролю над бізнесом, іншими словами, позитивному ставленні до державного втручання в економіку [12, с. 36].

Визнавши за державою важливий чинник впливу на економічне життя суспільства, українські економісти намагалися з'ясувати межі таких регулюючих дій, оскільки "питання про межі і ступінь втручання держави в економічну діяльність народу", на думку Д.І.Піхна, зокрема, вважалось "одним із найбільш важких питань у теорії і практиці, в державознавстві та економічній науці" [14, с. 1].

За умов поступової соціалізації економічного життя предметом аналізу українських економістів стали також суспільні інститути та їх вплив на економічні процеси, зокрема діяльність представницьких організацій великого капіталу (з'їздів вугле- та гірничопромисловців). На цій основі у вертикальній структурі ринкової економіки виділялося три ланки: держава - представницькі організації великого капіталу - приватний капітал у різних формах. В працях П.І.Фоміна, М.І.Тугана-Барановського, В.Ф.Левитського, К.Г.Воблого наголошувалося також на зростаючій ролі профспілок та різноманітних кооперативних організацій.

Багатоплановість, системний підхід та комплексність проведених досліджень обумовили глибокий рівень аналізу в українській економічній думці зазначеного періоду проблем генезису ринкової економічної системи, її сутності, характерних рис та закономірностей розвитку. Цьому сприяли також методологічний плюралізм в дослідженнях українських учених, макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності, позитивне ставлення переважної більшості дослідників до ідеї активної ролі держави у регулюванні економічних процесів. Методологічний плюралізм в українській економічній теорії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. зумовив появу низки ґрунтовних соціально-етичних (М.І. Туган-Барановський), соціально-психологічних (М.Х. Бунге, Д.І.Піхно, Р.М.Орженцький, О.О. Білимович), релігійно-філософських (С.М. Булгаков), економіко-математичних та статистичних (Є.Є.Слуцький, К.Г.Воблий) досліджень, які доповнювали, деталізували, поглиблювали економічний аналіз природи ринкового господарства.

1. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
2. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – 465 с.
3. Бунге Н.Х. Банковые законы и банковая политика // Сборник государственных знаний.- Т.1.- СПб., 1874. – С. 67 – 96.

4. Бунге Н.Х. Рец. на кн.: А.Чупров «Железнодорожное хозяйство, его экономические особенности и его отношение к интересам страны» (М., 1875) // Вестник Европы. – 1876, март. – С.314 – 352.
5. Гайдай Т.В. Методологічні засади економічної спадщини С.М.Булгакова //Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. – Випуск 33 – 34. – К., 2002. – С.150 – 160.
6. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. – 6-е изд., испр. и дополн. – М., 1908. - 858 с.
7. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р.Х.Васильєва та ін. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
8. Історія Київського університету. 1834-1959. / Упор.Жмудський О.З. – К., 1959.
9. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
10. Левитский В.Ф. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. – Ярославль, 1890.
11. Лист Ф. Национальная система политической экономии. Граф С.Ю.Витте. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. Д.И.Менделеев. Толковый тариф... – М.: Изд-во «Европа», 2005. – 379с.
12. Негиши Т. История экономической теории / Пер. с англ. – М.: АО «АспектПресс», 1995. – 462 с.
13. Пихно Д.И. Основания политической экономии. – К., 1890.
14. Пихно Д.И. О свободе международной торговли и протекционизме: Речь, читанная на торжественном акте Императорского университета Св. Владимира 8 января 1889 г. - К., 1889. - 26 с.
15. Ущাপовський Ю.В. Ідеї інституціоналізму в економічній думці України ХІХ – початку ХХ ст.:монографія / Ю.В.Ущাপовський. – К.: КНЕУ, 2012. – 259 с.